

УДК 94(47+477):379.823:316.75“1950/1985”

DOI: 10.26661/swfh-2018-50-017

«Останкінський шприц» і український глядач: вплив телебачення на формування «радянської людини» (1950-ті – 1985)

Ю. О. Каганов

Запорізький національний університет,
znuhist@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6889-7377

Ключові слова:

телебачення, «радянська людина»,
ідеологія, пропаганда,
суспільна свідомість.

У статті досліджується роль і місце радянського телебачення у контексті формування «радянської людини» в Україні у період 1950-х – 1985 рр. На базі проведених автором інтерв'ювань та вперше залучених до наукового обігу архівних матеріалів вивчається характер співіснування і обсяги мовлення загальносоюзного і республіканського телебачення, його потенціал у політиках індоктринації, русифікації суспільства, амбівалентний вплив на формування національної ідентичності і суспільної свідомості. Аналізується спілкування з аудиторією через листи як стратегія радянського телебачення. Доводиться консервація канонічних архетипів «радянської людини» засобами телебачення. Акцентується увага на пропагандистській та контрпропагандистській тематиці передач, ролі КДБ, Головліту і цензури у телевізійному мовленні. Знаходячись в системі координат ідеологічної системи СРСР, телебачення виконувало важливі функції з формування «радянської людини» із використанням всього арсеналу засобів впливу на суспільну свідомість.

«Ostankino syringe» and a Ukrainian viewer: the influence of TV on shaping a «homo Soveticus»

Yu. Kahanov

Zaporizhzhia National University

Key words:

television, “homo Soveticus”,
ideology, propaganda,
public conscience.

The article looks into the role and position of Soviet television in the context of shaping a «Soviet citizen» in Ukraine during 1950s – 1985. Based on a series of interviews conducted by the author and the archive materials newly introduced into scientific analysis, the research studies the character of coexistence and broadcasting of central Soviet Union and republican Ukrainian television, their capacity of public indoctrination, russification as well as ambivalent influence on shaping national identity and public conscience. The paper views mail correspondence with the general public as a strategy of Soviet television. It also affirms the role of television in sustaining the iconic archetypes of a «homo Soveticus». The article draws attention to propaganda and counter-propaganda subjects highlighted in the TV shows, the role of KGB, General Committee of Literature and Publications (Golovlit) and censorship in TV broadcasting. Being an indispensable part of USSR ideology coordinate system, television performed a fundamental role in shaping «homo Soveticus» through the variety of all available means to affect public opinions and beliefs. The author makes an attempt to characterize the public perception of TV products through analyzing the efficiency of the key means of ideological influence, i.e. reassurance and suggestion. The topicality of the presented research in not only of academic character, it is also substantiated with the present day realities of the Ukrainian society, which to a large extent remains to be the product of Soviet ideological upbringing.

*Есть телевизор – подайте трибуну,
Так проору – разнесётся на мили!
Он не окно, я в окно и не плюну –
Мне будто дверь в целый мир прорубили*

В. Висоцький. Жертва телебачення

Фраза «останкінський шприц» з'явилась вперше в офіційній пресі 1981 р. у новелі Володимира Крупіна «Сороковий день» у журналі «Наш современник» [1, с.89]. Ця метафора видається нам влучною концентрованою характеристикою впливу радянського телебачення на українського глядача як «пацієнта» радянської ідеологічної системи¹.

Методологічної ваги цей вислів набуває у контексті підходу американського політолога Г. Лассуелла (G. Lasswell), який пропонує концепт «підшкірне упорскування» («hypodermic needle»), маючи на увазі, що ЗМІ впорскують, як шприцом, у свідомість глядача готові позиції, думки, поведінкові моделі, погляди тощо [2].

Продовжуючи метафоричний ряд, у рамках цієї наукової розвідки ставимо за мету з'ясувати, якого розміру була ця «голка», наскільки професійно робилися «уколи», як реагував український «пацієнт» на лікування, і як ін'єкції сполучались з іншими «препаратами» вітчизняного та зарубіжного виробництва. А загалом, одужав чи занепадався український глядач від «останкінського шприца»?

У такий спосіб дослідницьким фокусом прагнемо охопити роль радянського телебачення у системі ідеологічних впливів на конструювання «радянської людини» в Україні у другій половині ХХ ст. У центрі уваги знаходиться низка проблемних питань, серед яких співіснування загальносоюзного і республіканського телебачення, роль цензури і КДБ у політиці русифікації та вихолощення національної ідентичності засобами ТБ, рівень критичності сприйняття інформації глядачем; механізми, масштаби і специфіка впливу телевізійного мовлення на формування свідомості населення радянської України у 1950-ті – 1985 рр.

Актуальність звернення до проблематики продиктована не тільки академічним інтересом, а й реаліями стану сучасного українського суспільства, яке є у своїй значній масі є продуктом ідеологічного виховання радянського ґатунку. Сформовані, зокрема й засобами телебачення, протягом десятиліть норми і цінності, поведінкові стратегії, міфи і стереотипи тягнуть й донині, гальмуючи модернізацію всіх сфер життя в сучасній Україні.

Радянська історична наука закономірно показувала роль телебачення у партійно-ідеологічному дискурсі. У період незалежної України побачили світ фактологічно значущі роботи з історії українського радянського телебачення І.Г.Машенка [3-5]. З нових методологічних позицій медіа-історії та візуальних досліджень аналізують окремі аспекти проблеми В. Кулик [6] і Б. Шумилович [7; 8].

Акцентовано присвяченим проблематиці радянського телебачення є науковий доробок професора історії Росії в Університетському коледжі Лондона Крістін Рот-Ей (K. Roth-Ey), яка є авторкою монографії «Moscow Prime Time: How the Soviet Union Built the Media Empire That Lost the Cultural Cold War» [9]. Дослідниця розкриває успіхи і прорахунки радянської телевізійної імперії на широкому тлі розвитку медіа в умовах «холодної війни». Примітно, що авторка наразі активно слідкує за розвитком телебачення на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей та знаходить яскраві паралелі між мовленням сепаратистів і радянськими взірцями телебачення.

Трансформацію ролі телебачення та інших ЗМІ в контексті горбачовської «перебудови» досліджують медіа-соціолог, колишній професор Квінслендського технологічного університету (Австралія) Браян Макнейр (Br. McNair) [10] та британський дослідник, професор Університету Лафборо Саймон Хакстебл (S. Huxtable) [11]. У роботах Кірстен Бьонкер (K. Bönker) з Університету Білефельда (Німеччина) аналізується феномен листів телеглядачів як особливої сфери комунікації населення і влади [12; 13].

Монографія Е. Міцкевич (E. Mickiewicz) «Split Signals: Television and Politics in the Soviet Union (Communication and Society)» [14], видана 1988 р., містить описи радянських телепередач, порівняння «програмування» радянського та американського мовлення, інтерв'ю з медійниками.

Основу джерельної бази статті становлять документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, матеріали власних інтерв'ювань.

Автор висловлює вдячність за надані інтерв'ю співробітникам Національної суспільної телерадіо-

¹ Ще в 1970-х роках Останкінську телевежу у Москві у колах нонконформістів називали «іглою» для ін'єкцій пропаганди у податливі вени радянських мас (K. Roth-Ey, 2011).

окомпанії України – головному редактору Христині Стебельській, завідувачу Музею телебачення Ларисі Богдановій, режисерам Тетяні Міллер, Олександру Косяченку, спортивному коментатору Сергію Савелію; директору Запорізької студії телебачення (1967–1975) і дирекції програм Українського телебачення (1985–1991) Івану Машенку, экс-директору телеканалу «Київ» Валерію Ткачуку, ветеранам запорізького обласного телебачення – звукорежисеру Ірині Кутузовій та інженеру Ользі Новиковій.

Протягом другої половини ХХ ст. телебачення в СРСР трансформувалося з елітарного засобу інформування і розважання в елемент повсякденності, а перегляд передач став частиною побуту всіх громадян. Про масовий інтерес до телебачення свідчить збільшення кількості телевізорів в родинях. Якщо на старті телебачення в УРСР, 1951 року, коли вперше були показані фільми і урочистості до свята Жовтневої революції, у Києві було встановлено лише 622 телевізори, то наступного, 1952 року кількість телевізорів перевищила 3,5 тис., а у 1957 році – понад 80 тис. телевізорів [15, арк.1]. Протягом 1 кварталу 1961 року населенням Української РСР придбано 75 000 телевізорів [16, арк.27]. На 1974 рік в СРСР приблизно 67% родин мали телевізор (загалом 34 млн штук).

Поштовхом для розвитку кольорового телебачення в СРСР стали «кухонні дебати» – імпровізовані діалоги (через перекладачів) між віце-президентом США Річардом Ніксоном і Микитою Хрущовим 24 липня 1959 року на відкритті Американської національної виставки «Промислова продукція США» у виставковому центрі парку «Сокольники». Ніксон представив кольорове телебачення як найбільш передове досягнення у сфері комунікацій та як ту галузь, в якій США обігнали СРСР. На відео, що збереглось, діалог виглядає таким чином:

– Хрущов: Ні, ми і в цьому нарівні з вами. Ми обійшли вас і в цій технології і в іншій.

– Ніксон: От бачите – ви ні в чому не можете визнати чужої першості.

– Хрущов: Я не здаюсь [17].

Оскільки кольорове телебачення стало символом культурного і технічного прогресу Заходу, в СРСР посилювалися імпульси до поширення випуску кольорових телевізорів. З 1 січня 1977 р. всі передачі ЦТ стали передаватися у кольорі.

Станом на 1975 р. в Україні телебаченням було охоплено: Першою програмою – 88% населення, Республіканською – 72% населення, об'єднаною програмою – 17% [18, арк.7].

На засіданні Колегії Держкомітету СРСР по телебаченню й радіомовленню 1 жовтня 1981 р. розглядалося питання «Про стан і розвиток технічної бази і мережі телебачення і радіомовлення в Українській РСР в XI п'ятиріччі», де констатовалося, що «охоплення населення республіки телевізійним мовленням залишається недостатнім. Дотепер близько 5 млн жителів не мають можливості дивитися 1 програму Центрального телебачення, а 14 млн – республіканську програму. Другу програму Центрального телебачення можуть дивитися тільки 20 відсотків населення» [19, арк.2].

Соціолог Борис Грушин продемонстрував у дослідженні, репрезентативному для всього СРСР, що споживання телебачення в середині 60-х рр. поступалося лише зустрічам з друзями, а в середині 1980-х рр. радянські люди тільки більше спали і працювали, ніж дивилися телебачення [20].

Люди всіх вікових груп, з різним соціальним статусом і рівнем освіти стали одержувачами стандартизованих повідомлень, передача яких здійснювалась з нечуваною швидкістю, досягаючи всіх майже одночасно [14, с.4].

Ці кількісні і якісні показники свідчать про надзвичайно потужний медіа ресурс, яким поступово ставало телебачення, займаючи першість серед інших ЗМІ, відповідно маючи колосальний ідеологічний і виховний потенціал впливу на свідомість населення.

У 1967 р. Дж. Гербнер (G.Gerbner) і Ларрі Гросс з Пенсільванського університету обґрунтували теорію культивування (cultivation analysis), яка визначає довготривалий і глибокий вплив телебачення на сприйняття, цінності і поведінку особи. Чим більше часу люди проводять у «телевізійному світі», тим більше його сприйняття світу наближається до такого образу реальності, який він бачить на екрані і, відповідно, в нього формуються хибні уявлення про світ [21, с.121].

У результаті культивування стираються, пригнічуються і відходять на другий план власні установки і принципи, поступаючись телевізійній реальності. У випадку, коли реальні події підтверджують викривлений образ дійсності, представлений на телеекрані, то відбувається ефект резонансу й культивування здійснюється удвічі скоріше [21, с.123].

Згідно з теорією, долаючи історичні бар'єри грамотності і мобільності, телебачення стає основним спільним джерелом соціалізації і повсякденної інформації для різних груп населення. Автори стверджували, що багато хто з тих, хто зараз живе з телебаченням, ніколи не були частиною загальної національної культури. Телебачення

забезпечує, можливо, вперше після релігії доіндустріального часу, щоденний ритуал, що поєднує еліти з іншими соціальними групами. Ключова подібність телебачення і релігії, як і їхніх соціальних функцій, полягає в постійному повторенні шаблонів (міфів, ідеологій, фактів, зв'язків тощо), які служать для формування картини світу та узаконення суспільного ладу [22, р.4].

Важливими для аналізу ролі українського телебачення у загальносоюзному ракурсі є дані про характер та обсяги мовлення Центрального телебачення і телестудій України.

Так, за 1 квартал 1962 року співвідношення передач власного виробництва Київської студії телебачення і ретрансляції передач ЦТ становить 1: 1,7 (615 год. проти 1036,5 год.) [16, арк.93]. На прикладі програм з 1 по 20 жовтня 1962 р. тематичний розподіл мовлення виглядав таким чином:

- телевізійні новини: Москва – 12 год. 12 хв., Київ – 7 год. 34 хв.;
- суспільно-політичні: Москва – 9 год. 31 хв., Київ – 2 год. 40 хв.;
- літературно-драматичні (без вистав): Москва – 5 год. 04 хв., Київ – 1 год. 02 хв.;
- вистави: Москва – 7 год. 02 хв.; Київ – 2 год. 26 хв.
- музичні передачі: 10 год. 02 хв.; Київ – 2 год. 58 хв.;
- передачі для молоді: Москва – 12 год. 04 хв., Київ – 8 год. 13 хв.;
- передачі для дітей: Москва – 2 год. 33 хв.; Київ – 4 год. 42 хв. [16, арк.94].

Примітно, що ретрансляція передач Центрального телебачення в Харківській, Донецькій і Луганській студіях телебачення становила 50% всього обсягу мовлення [16, арк.98].

Таке співвідношення телепродукту, при якому, за винятком дитячих передач власного виробництва, превалював продукт студій Москви і Ленінграда, можна вважати типовим для всього радянського періоду, що логічно віддзеркалювало підпорядкований статус українського телебачення у загальнорадянській системі ЗМІ.

Констатація цього факту набуває більшої глибини при аналізі питання щодо русифікаторського характеру телевізійного мовлення.

Перші 15 років, у 1951-1967 роки, українське телебачення (повністю прямоефірне) було дуже автентичне. Лариса Богданова вбачає український колорит телевізійного мовлення у цей період у сенсі ідентифікації і персоніфікації дикторів на екрані, що мали фенотипічні риси української жінки – з косою, темноокою, русавою,

круглолицьою, огрядною, яка говорила виключно українською мовою [23]. Певна автономність українського ТБ від Москви була обумовлена й суто технічним фактором, а саме відсутністю радіорелейних ліній, а відтак ускладненим прямим візуальним контролем з Москви. Однак, з кінця 60-х – початку 70-х років українське телебачення втрачає національну окремішність, розчиняючись у загальносоюзному, і перетворюється на інструмент русифікації. Значною мірою цьому сприяли події Празької весни 1968 року, інституційна централізація контролю над телебаченням шляхом створення Держтелерадіо СРСР в ранзі союзно-республіканського міністерства (1970), призначення керівником Держтелерадіо Сергія Лапіна, що змінило комунікаційні стратегії радянського телебачення і посилило його агітаційно-мобілізаційну функцію.

Українська мова побутувала в репортажах окремих спортивних коментаторів. Сергій Савелій згадує: «У мене було таке правило: Якщо спортсмен, тренер народився і виріс в Україні, я ніколи не переходив на російську. Він відповідав якою зручніше, але я не переходив все рівно. Ми в Україні» [24].

Мовознавець Лариса Масенко визначає спеціальні телевізійні стратегії русифікації в Україні радянської доби. Одну з них дослідниця вбачає у комічному телевізійному дуеті Штепселя й Тарапуньки, в якому Тарапунька грав роль такого собі суржикомовного дурника, а Штепсель – розумного та розважливого російськомовного партнера, котрий керував поведінкою Тарапуньки, постійно виручаючи його з халеп, у які той потрапляв через свою недоумкуватість. «У такий спосіб українську мову Тарапуньки, роль якої виконувало мішане мовлення, скалічене впливом на нього російської, було протиставлено останній як мову ненормативну й смішну порівняно з «нормальною» та престижною російською», – зазначає Л. Масенко [25].

24 лютого 1967 р. КДБ УРСР спеціальним повідомленням інформував ЦК Компартії України про те, що серед інтелігенції міста Києва зафіксовано поширення документа «Відкритий лист першому секретареві ЦК КПУ П.Ю. Шелесту (проект для обговорення українською громадськістю)». Іронія історичного моменту в тому, що саме завдяки КДБ цей лист отримав характер «відкритого» і став відомий П. Шелесту, якому доповідалось про нього двічі 5 і 9 березня, про що є позначка на документі [26, арк.170].

Лист був спрямований на захист прав української мови та її місця в радянському суспільстві. Анонімний автор листа справедливо виокремлює

телебачення як важливий мовно-ідеологічний чинник: «На жаль, не кожний робітник і селянин, навіть у соціалістичних країнах, систематично ходить до театрів і читає художню літературу. Зате як тільки закінчується робочий день, в мільйонах квартир засвітлюються голубі екрани, мільйони глядачів дорослих і маленьких сідають дивитися телепередачі. Чи часто вони під час цього чують у нас українську мову. Оголошення програми, останні новини, деякі рідко коли цікаві інформаційні передачі, ще рідше концерти народних пісень і танців або театральна вистава з української класики. Оце майже і усе. Деякий виняток становить львівська телестудія, яка іноді готує цікаві оригінальні передачі українською мовою», – йшлося у документі [26, арк.178-179].

За словами дослідника Богдана Шумиловича, львівська студія виробляла найбільше україномовного продукту з усіх студій, навіть більше, ніж Київ, а якщо щось йшло на Москву, його робили російською або титрували. В російськомовних містах інколи глядачі самі писали і просили, що не треба передач українською, до того ж їхня мова була з помилками, перекручуваннями й абсолютно нежива [27].

Автор вищезитованого листа формулював, окрім іншого, риторичні питання: «Де українські художні телефільми і телеспектаклі, подібні до тих, які мало не щодня передає Москва? Невже не можна організувати республіканський телеклуб любителів природи, рідної старовини, наукової фантастики тощо? Де регулярні українські молодіжні передачі? В жодному мультфільмі, які так люблять малюки, звірята і герої казок не розмовляли по-українськи» [26, арк.179].

Дитяче мовлення становить особливий інтерес для дослідження з огляду на швидке засвоєння у цьому віці мовних компетентностей та довготривалого впливу на формування ідентичності.

Уособленням дитячих програм українського виробництва стала передача «На добраніч діти» з ведучим Дідом Панасом.

Дідом Панасом був Петро Юхимович Веклярова (при народженні Пінхас Хаймович Векслар), який протягом 1962 по 1987 (за різними джерелами 1986, 1988 рр.) читав вечірні казки спочатку на українському радіо, а потім на телебаченні.

У 70-ті роки кілька разів робилися спроби замінити автентичного ведучого, який своїм образом україномовного діда у вишиванці не міг не викликати занепокоєння влади.

Однак шквал дзвінків і листів, який сипався на редакцію, змушував повернути Діда Панаса в ефір. Органи виявились безсилі у боротьбі проти сліз ма-

люків», адже батьки (здебільшого російськомовні) вмовляли повернути Діда Панаса, пояснюючи, що дитина не може заснути без Діда Панаса [28].

Автор цієї статті має власні дитячі спогади про нечувану «трагедію» 6-річної дитини, коли з екрану зник Дід Панас. Альтернативи, запропоновані батьками, на кшталт «Спокойной ночи, малыши», тривалий час не сприймалися дитячою психікою. Примітним є усвідомлення нині, що україномовний характер дитячих казок з Дідом Панасом не ставав тоді на перешкоді, незважаючи на зростання у російськомовному середовищі і незнання до 2 класу школи жодного українського слова.

У дитячій казці на УТ-1 Христина Стебельська вбачає й певний маркер розрізнення українського телебачення і загальносоюзного: «Українську дитячу казку ми відрізняли від російської за мелодикою, українською народною піснею Ніни Матвієнко. Показували місяць, сходить сонечко, українська хата, українська дівчина, український тин, український ангел. Хто міг читати ці символи – той читав...» [29].

Ветеран українського телебачення Іван Мащенко пропонує іншу диференціацію українського і союзного телебачення – з точки зору його контенту. За його словами, «українське телебачення про людей, а центральне – для людей». У це розуміння Іван Мащенко закладає той факт, що українське мовлення було близьке до народу, більше йшло про рядових трудівників, селян, робітників, трудове життя, їх побут, зрозуміліший людям, тоді як центральне ТБ називає парадно-звітним. Хоча передачі центрального телебачення викликали значний інтерес і цікавість, враховуючи творчий професіоналізм, технічне оснащення, були більш популярними, особливо інформаційні, пізнавальні, культурно-освітні, музичні [30].

На тематичному обмеженні передач УТ-1 порівняно з репертуаром центрального телебачення акцентує Станіслав Цалик. Ключові передачі обох українських каналів – «Сільський час», «Село і люди», «Сонячні кларнети» – були призначені для сільської місцевості, там вони й користувались попитом. Кияни, як зауважує С. Цалик, «іронічно називали УТ-1 «колгоспником». Більший інтерес глядачів викликали передачі московського каналу – «Клуб кинопутешествий», «В мире животных», «Очевидное – невероятное», «Утренняя почта», «Вокруг смеха», «Кинопанорама», «Кабачок 13 стульев». Крім того, центральний канал мав перевагу у трансляції на годину-півтори довше, аніж УТ-1 [31, с.250].

На всіх каналах СРСР, у тому числі на УТ-1, о 21.00 транслювалась московська інформаційна

програма «Время». Головна пропагандистська програма вперше вийшла в ефір 1968 року, збирала рекордну аудиторію – до 150 млн чоловік щоденно – не стільки завдяки своїм вартостям, скільки програмуванню. Вона виходила в ефір о 21.00 і оскільки її були зобов'язані дублювати всі канали, то у глядачів просто не залишалось жодного вибору. Програма «Время» мала власних кореспондентів у всіх союзних республіках і в крупних регіонах, в т.ч. на Донбасі [32, с.128].

Офіційна стилістика передачі вимагала присутності у ній дикторів, які почергово зачитували текст з аркуша, безпристрасно озвучуючи агітаційно-пропагандистські матеріали. Суттєву частину «Времени» займала офіційна не коментована хроніка: приїзди і від'їзди керівників партії і уряду, зустрічі на вищому рівні, багаточисленні засідання. Іноді слово надавалось передовикам виробництва, відомим діячам науки і культури – в основному для того, щоб вони могли подякувати з екрану партію і уряд за «батьківське піклування» про них. Значна частина програми присвячувалась розповіді про успіхи соціалістичного співдружності і тяжке становище трудящих у світі капіталу. Залежно від пропагандистської кампанії акценти могли змінюватися, але всі матеріали мали тенденційне забарвлення – «у них і у нас» і подавались сухою, казенною мовою [32, с.128].

Українське телебачення використовувало в ефірі чимало матеріалів народного і хорового мистецтва, народної музики, української естради, фестивально-телевізійних передач. Цей дискурс, вважаємо, склався як компроміс між неможливістю показувати події в Україні без прив'язки до СРСР і прагненням зберегти автентичне українське обличчя, не дозволивши розчинити його у загальнорадянському інформаційному просторі. Відповіддю стало використання дозволених меж етнографічних особливостей, крізь які патріотично налаштовані глядачі читали «коди» національної ідентичності.

Вихід за межі етнографічних особливостей починався там, де йшлося про історичні епізоди, що могли пробуджувати національну свідомість. Як згадує Христина Стебельська, «коли я робила четверту чи п'яту програму «Сонячні кларнети» в Івано-Франківській області для УТ-1, наважилась і ввела пісню Січових стрільців, в кадрі з'явилися хлопці в костюмі Січових стрільців, співають автентичні пісні. Журі в Києві було в шоці, залякане, залетіла заведувачка народної творчості, яка отримала команду зупинити ефір» [29].

Центральною стратегією радянського телеба-

чення було спілкування з аудиторією через листи. Глядацька пошта трактувалась як «голос трудящих» і «сигнал знизу» та імітувала безпосереднє зближення народу з партією і урядом. Не дивно, що більшість листів містили позитивні оцінки соціалістичних цінностей, курсу комуністичної партії. Типові назви таких програм: «Наша почта», «По вашим письмам», «На вопросы отвечает министр», «Письма о письмах» та ін. [13, р.45]. Традиційною формою завершення багатьох передач було таке звернення дикторів: «Пишіть нам, товариші, чекаємо ваших нових листів» [13, р.42].

Протягом 1960-х рр., по мірі зростання глядацької аудиторії телебачення, обсяг листів, адресованих союзному телебаченню, збільшився у десять разів, до 400 000 у 1970 році. Для порівняння, у 60-ті роки «Правда», «Комсомольская правда», «Труд» отримували від 300 тис. до 700 тис. листів на рік, Центральне радіо в 1963 р. отримало 675 тис. листів. У 1970 році на Центральному телебаченні було зареєстровано майже стільки ж листів, як і на Центральному радіо: 405 984 проти 421 000 [12, р.20].

Максимальні показники – на рівні від 1,3 до 1,8 мільйона листів – пошта радянського телебачення досягла на початку 1980-х рр., коли телевізійні приймачі стали обов'язковим атрибутом кожної оселі [12, р.20].

Особливо в 60-і роки глядачі скаржилися на технічні недоліки, слабкі потужності передавального сигналу, неточну інформацію газет про щоденну телевізійну програму, недоліки дикторів або просто нудні програми.

Певний резонанс Київської студії телебачення викликав лист групи глядачів з Коломни (Московської обл.) від серпня 1960 р. такого змісту: «Почему мы так редко видим передачи из Киева? Поскольку для нас, телезрителей, передачи являются повседневным домашним театром, и это вошло глубоко в систему нашего быта, хочется смотреть что-то особое, хорошее. Этим хорошим и являются передачи из Киева». Автори цього листа просили більше передавати українські народні пісні, твори українських композиторів, виступи бандуристів і, між іншим, підкреслюють: «и все это хочется слушать на украинском языке» [33, арк.21].

Загалом, листи не повинні сприйматися як віддзеркалення думок всієї глядацької аудиторії і не є репрезентативним матеріалом, який би давав точне уявлення про настрої загалу. Насправді, як зазначає Кірстен Бьонкер, лише незначна частина громадян зверталась до партії чи ЗМІ за допомогою листів. Однак вони є певними маркерами цінностей і образу життя радян-

ського населення. Листи, надіслані радянському телебаченню, створювали враження захищеного простору комунікації між суспільною і приватною сферами [12, р.2].

Через листи дехто підтверджував, що він є «гарним радянським громадянином» на кшталт участі у парадах, на комсомольських зборах чи голосуванні за резолюції. Натомість люди, які дотримувались поміркованих точок зору, не відчували необхідності висловлювати свою думку.

Більшість листів охоплювали «неполітичні теми», пов'язані з аналізом передач, естетикою, зовнішністю і стилем дикторів, їх мовленням. Окрім іншого, листи були ідеальним способом запобігти обговоренню проблем один з одним, і у цьому відношенні сприяли стабілізації політичного режиму.

Незважаючи на свої політичні та естетичні амбіції, суспільно-політичні передачі, новини Центрального телебачення часто були нудними, статичними і шаблонними.

У грудні 1960 р., аналізуючи виконання рішення ЦК КПРС «Про дальший розвиток радянського телебачення», Київській студії телебачення дорікали, що передачі на суспільно-політичну тему за своїм змістом і формою багато в чому продовжують залишатися нецікавими і непереконливими, у них мало уваги приділяється показу радянської людини – будівничого комунізму. У передачах майже не знаходять віддзеркалення питання моралі, культури людей, дотримання норм соціалістичного гуртожитку. Звідси – неминучий штамп, сірість» [34, арк.1].

Жорстка заідеологізованість стосувалась, у тому числі, форми подачі матеріалу. Однак давати приклад канонічного погляду на «правильну» радянську людину телебаченню вдавалось не завжди.

Директивні вказівки Держкомтелерадіо, надіслані 1974 року головам усіх обласних комітетів з телебачення і радіомовлення, містили перелік «істотних недоліків в роботі, які піддаються гострій критиці з боку телеглядачів, партійних і радянських органів». Йшлося про формальне, а інколи безвідповідальне ставлення до підготовки і видачі репортажів, проведення трансляцій, мітингів, зборів трудящих. Приводом став репортаж про мітинг на заводі «Азовсталь», з цеху стану «3600» 4 січня 1974 р., коли:

а) в час виконання Гімну і читання листа показувався безперервний рух людей;

б) під час виступів показувались присутні, які зайняті розмовами і абсолютно байдужі до події;

в) у президії показувалися товариші, які розмовляли між собою, поправляли одяг, витирали

обличчя, неухважно слухали виступаючого.

Звертають на себе увагу вказівки режисерам і операторам, аби уникати подібних ексцесів:

а) незалежно від посади виступаючого з ним треба проводити старанні репетиції;

б) виступаючий повинен говорити тією мовою, якою досконало володіє. Не допускайте виступів «суржилом», змішаною мовою [35, арк.1];

в) коли передовикові виробництва важко говорити про свою роботу, то краще розкажіть про нього, а людину не компрометуйте;

г) коли людина непомірно товста, важко дихає, до виступу краще не залучайте;

д) при виступах секретарів обкомів, голів облвиконкомів практикуйте написання або друкування окремих абзаців їх текстів, цифри з тексту виписуйте на окремих планшетах, що полегшить виступ;

ж) одеське телебачення знову 8 січня ц.р. показувало довговолосих чоловіків, незважаючи на неодноразові попередження» [35, арк.2].

Респонденти підтверджують в інтерв'ю, що заборони стосовно вус, бороди або довгого волосся у чоловіків діяли суворо. Колишній звукорежисер Запорізької студії телебачення Ірина Кутузова згадувала, що напроти телецентру була перукарня, де перед ефіром приводили чоловіків до канонічного зовнішнього вигляду. «Довге волосся могло ще заколюватися. Всі мали бути як істукани, все мало бути прилизано» [36].

Тамара Стратієнко розповідала, що по коридорах українського телебачення гуляв жарт: «Якби на УТ з'явився б Карл Маркс, то і йому б довелося звернутись до циркульника» [37].

З одного боку, частину зауважень і директивних вказівок можна обґрунтувати технологічним аспектом телевізійної справи, але у концентрованому вигляді вони є частиною більш масштабного феномену, пов'язаного із ідеологічними завданнями конструювання «радянської людини», у тому числі засобами телебачення.

У наданому нам інтерв'ю Христина Стебельська так висловлює цю позицію: «Телебачення заставляло людину біля телевізора ідентифікувати з тією щасливою, успішною, сильною і непереможною масою. Радянська людина бачила красиве життя, а десть їй давали путівку на море, і вона вже вважала себе найщасливішою людиною у світі. Забирали глибину свідомості у людини. Визначали її мінімальні потреби, і позиціонували ці мінімальні потреби як довершення, досягнення. Ти маєш бути від цього щасливий, ти маєш бути такий як всі, без індивідуальності, бо це дурниця. Забирали самотність, ідентифікацію.

Мудре і віками перевірене замінялось штучним, невласивим і нераціональним. Навіть запитання в тебе, які мали виникнути на підсвідомості – хто ти, а що далі, чому так не мали виникати» [29].

Прагнення показати в ефірі «людей праці» часом давало збої. Директор однієї зі студій у лютому 1958 р. розповідав на республіканському семінарі керівників і працівників телебачення про виступ колгоспниці. «Знаходячись у редакції, вона добре читала. Але коли довелося виступати, стала читати по складах. Нас запитують наступного дня: Ви хочете показати, що в нас ще є неписьменні колгоспниці? Адже вміння тримати себе перед телекамерою вимагає спеціальних навичок, значної попередньої підготовки» [38, арк.5].

Водночас проникнення ідеології у свідомість громадян та звичка виконувати роль «слухняного», «правильного» громадянина призводила до неочікуваних проявів телевізійної майстерності серед пересічних людей.

Режисер Олександр Косяченко в інтерв'ю згадав про випадок, коли готувався телевізійний нарис про доярку одного з колгоспів Покровського району Ніну Озіню, яка на питання репортера «Чому ви щасливі?» наговорила такий текст: «Я йду на роботу, коли мої ровесниці ще додивляються останні сні, а я йду на ранкову зірку і радію, що робота в мене така вранішня». При цьому її ніхто не вчив, у телевізійників був просто шок, це було записано і вийшло в ефір [39].

Прищеплена з родинного і шкільного виховання практика говорити публічно у дозволеному і потрібному дискурсі проявлялась не тільки в телевізійних ЗМІ, а є загальним маркером архетипу «радянської людини».

Участь керівників міністерств і відомств у телепередачах, як правило, відбувалась на виконання директив, відповідно до яких перші керівники міністерств і відомств не менше одного разу в квартал мали відповідати на запитання в програмах телебачення і радіомовлення.

При цьому у риториці багатьох директорів, партторгів, профспілкових діячів вживались типові лінгвістичні маркери прогресу: «збільшення потужності і вибір», «виконання графіків», «розширення торгової мережі» тощо.

Серед очільників було чимало осіб, для яких подібна практика становила серйозний психологічний дискомфорт, з огляду на відповідальність публічних виступів, ризики необережного розповсюдження певної інформації або ризики показати власну професійну некомпетентність.

Відомий радянський журналіст і ведучий Георгій Кузнєцов згадував, як 1967 р. тодішній го-

лова Держкомвидава Микола Михайлов приїхав на Шабаловку для запису інтерв'ю для програми «Естафета новин». Цю програму прагнули робити у демократичній манері, і виступи-монологи вважались дурним тоном. Г. Кузнєцов описує цей випадок: «Я видаю звичайний набір аргументації: глядач дивиться нас у себе вдома, йому приємніше бачити, що розмовляють люди, партія вчить нас, що пропаганда повинна бути задушевною... Давайте обговоримо можливе коло питань. Ярмарок – міжнародний, виходить, ми чимось можемо здивувати світ, а чомусь повчитися, чи не так?» [40].

«Я покажу нові книги, – сказав Михайлов. – Але ви ж не продавець книгарні!» – кажу я. Крізь зуби, не дивлячись на мене, Михайлов наказав включити кінокамеру. Дістав з мішка томик Леніна, підняв його на рівень обличчя і почав виступати. Поклав книгу на стіл, нахилився за наступною, випавши з кадру. Книг було багато. Оператор ледь устигав міняти касети. Плівку проявили, показали теленацальству: «на жаль, виступ міністра не можна використовувати, він закриває обличчя книгами і випадає з кадру». Історія мала нещасливий результат для журналіста – відсторонення від ефіру на півроку [40].

Серед частини глядачів, особливо молодого покоління, така манера виступів по телебаченню викликала недовіру і зневагу.

18 вересня 1968 р. ЦК Компартії України інформувало КДБ про розлогий, на 34 сторінках, документ, автор якого характеризує сучасне йому студентство [41, арк.215-250]. Про автора було відомо, що він 1943 року народження, успішно закінчив виш, спілкувався з багатьма початківцями-поетами, художниками, артистами, брав участь у «Клубі веселих і кмітливих» у Москві, Києві, Одесі та ін. [41, арк.215-216].

Автор документа зазначає, що «телебачення в Одесі практично не здійснює вплив на виховання студентства. Єдина передача, яка користується у студентства популярністю, – КВК. Однак останні зустрічі команд виразно показують, що шкода таких передач достатньо велика, а крім пустої розважальності вони нічого не дають. Взагалі «телік» став синонімом пустого вечора, видовища, яке рятує від нудьги, але коли на екрані з'являється ведучий якоїсь ідеологічної передачі, рукоятка звуку повертається. Значною мірою цьому сприяє українська мова, яка в середовищі одеського студентства вважається «колгоспною», і використання її викликає сміх і здивування» [41, арк.232].

Анонімний автор вказував, що «московські передачі дивляться з великим інтересом, однак

показ життя в капіталістичних країнах викликає здивування, оскільки показуються тільки нетрі, демонстрації, сутички з поліцією тощо. Це вважається занадто тенденційним. Різке невдоволення викликає сама методика передач, коли виступаючий читає, запинаючись, ніби імпровізований виступ. У студентства немає улюбленого диктора або коментатора, що є великим недоліком» [41, арк.232].

КДБ резюмувало у листі до П.Ю. Шелеста, що «незважаючи на незрілість і суб'єктивізм окремих суджень і висновків, автор огляду пише про явища і процеси, які не можна залишити без уваги» [41, арк.216].

Соціально-економічні труднощі традиційно демонструвались у контексті героїчних зусиль партії і уряду щодо їх подолання або як результат недогляду низових чиновників. Вихід за межі цього постулату жорстко карався. Так, 1982 року в ефірі українського телебачення вийшла передача «Твоя життєва позиція», яку підготувала донецька студія телебачення (режисер Шаршаків). У програмі йшлося про напружену ситуацію у Донецькому регіоні, яка склалась у житті шахтарів, розповідалось про примітивне житло в багатьох населених пунктах (шахтарські селища), про недостатню забезпеченість шахтарів умовами праці, технікою тощо.

Іван Машенко розповідає, що коли вийшла в ефір ця передача, з ЦК партії одразу подзвонив інструктор, а наступного дня вибухнув скандал. «Терміново зажадали записати і перегнати в Київ цю передачу. З ЦК приїхав другий секретар ЦК, інструктор. В кабінеті голови Комітету держтелерадіо другий секретар ЦК запитав заступника голови Тараненка – ти хто такий? Той белькоче, що він заступник. Ти гірше «Солідарності», говорить другий секретар. І до інструктора – готувати їх на Політбюро». Однак замість політичної розправи, передача набула позитивного розголосу. Адже через два дні виявилось, що випадково передачу в ефірі дивився, будучи на відпочинку в Ялті, В.В. Щербицький, якому вона сподобалась. Керівник республіки вирішив, що «передача порушує серйозні проблеми і треба наводити порядок» [30].

Загалом у доперебудовний період критика телепрограм мала закритий характер, здебільшого друкувалась під грифами «Таємно» і стосувалась окремих, часом другорядних, аспектів подання інформації.

Чи не єдиним виключенням стала стаття Святослава Котенка «Как выключается телевизор», опублікована у «Молодій гвардії» 1969 р. [42].

«Минуло захоплення технічною новинкою, першими досвідами постановок та інформаційних передач, наступило охолодження, а у відповідь саме мовлення стало все невимогливіше, монотонніше і безвідповідальніше». На автора статті обрушився вал шаленої критики і спростувань.

Забезпечення ідеологічної витримки матеріалів у системі телебачення знаходилося під прямим контролем органів КДБ.

«Щоденно редактори з текстами прокладали дорогу у Києві на Хрещатику, 26, у будівлю Українського телебачення і радіо. До виходу в ефір матеріали мали «залітувати», в кінці кожного ставилась шифрограма – кілька літер і цифра. Це порядковий номер цензора, офіційної особи, яка уповноважувалась стежити за дотриманням державних і військових таємниць у ЗМІ... За вимогою Головліту заборонено було знімати з верхньої точки, щоб був видним горизонт, а відповідно ймовірно була прив'язка до місцевості. КДБ також передавало списки небажаних для трансляції творів поетів, письменників, співаків, акторів», – згадує Валерій Ткачук [43].

У період з 1978 по 1981 рр. корпорація Rand (американська організація, яка виконує функції стратегічного дослідницького центру, працює на замовлення уряду США та готує матеріали з питань національної безпеки) провела у 1978-1981 рр. анонімні інтерв'ю з 56 емігрантами – колишніми радянськими журналістами, експертами і редакторами, щоб усвідомити рівні системи управління і контролю ЗМІ та перевірити інтерпретації радянологів щодо тогочасного стану ЗМІ та їх перспектив. За результатами роботи було підготовлено звіт, в якому стверджувалось, в СРСР Головліт та його цензори на місцях не відігравали, на відміну від Польщі, ключової ролі у загальній «машині» контролю над медіа. Головліт гарантував, що ніяких «секретних» фактів не оприлюднюється. А основні функції цензури в радянських умовах значною мірою виконувались головними редакторами у поєднанні з самоконтролем і самоцензурою серед самих журналістів [44].

Більшість головних редакторів проходили кар'єрне зростання на партійних посадах, а у щоденній роботі мали тісний контакт з відділом агітації і пропаганди ЦК, останній здійснював прямий контроль над ЗМІ, у т.ч. телебаченням. У такий спосіб ідеологічна «підкованість» телевізійників у більшості випадків не викликала приводів для занепокоєння КДБ і партійних органів.

«Під час організації телевізійних конкурсів художньої самодіяльності Галичини, Прикарпаття у журі підсаджували спеціально представників

КДБ, які занижували оцінки колективам з певних сіл, в яких був найбільший відсоток тих, хто бажає навчатися у духовних семінаріях. Патріотичне крило журі, – говорить Христина Стебельська, – вираховувало цю конспірацію і домовлялося підтримувати такі колективи, я особливо виразно це відчувала, як дочка політв'язня.... Нас рятувало те, що в КДБ були вихідці із Західної України», – розповідає Христина Стебельська [29].

У прикордонних регіонах радянські громадяни могли приймати телевізійні передачі інших країн, сигнал яких покривав прикордонну територію. Незважаючи на припинення мовлення в 00 годин (пояснювалось це необхідністю спокійного відпочинку трудящих вночі перед новими трудовими подвигами), у Львівській, Закарпатській та інших прикордонних областях вночі транслювалися художні фільми, щоб відволікати від перегляду зарубіжного мовлення, яке вночі приймалося, враховуючи близькість телепередавачів інших країн. Особливим був інтерес до телебачення Румунії часів Чаушеску, враховуючи їх антирадянський характер і відмінність від офіціозу радянського зразка.

Для вивчення форм і методів роботи ідеологічного противника, з метою покращення постановки контрпропагандистської роботи редакцій Українському телебаченню і радіомовленню було дозволено в спеціально обладнаній кімнаті здійснювати перегляд телевізійних передач, що транслювалися телекомпаніями капіталістичних країн по системі супутникового телебачення. Держтелерадіо УРСР забезпечувало режимний перегляд цих передач.

В умовах ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом важливе місце в системі телевізійного мовлення займали програми контрпропагандистського спрямування, яким стали приділяти особливу увагу у другій половині 60-х рр. партія і Центральне телебачення.

Для зарубіжної аудиторії двічі на місяць по Інтербаченню транслювалась передача, в якій на конкретних фактах показувалась «справжня сутність буржуазної демократії, її нездатність забезпечити права і свободи широких мас трудящих».

Держтелерадіо УРСР координувало підготовку контрпропагандистських програм облтелерадіокомітетами республіки. Зокрема, Одеський облтелерадіокомітет спеціалізувався на циклових передачах, присвячених викриттю міжнародного сіонізму, Львівський – релігійного екстремізму, Донецький – на питаннях боротьби із впливом буржуазної моралі [45, арк.7].

У передачі «Атеистические диалоги» йшлося про «викриття уніатства, ідеологічних диверсій

західних релігійних центрів». Окремі передачі були присвячені «викриттю ідеології і практики міжнародного сіонізму, його ворожості світу, політиці розрядки» [45, арк.29-30].

У передачах «Знайти про них правду», «Анатомія антикомунізму», «Факти свідчать», «Сіонізм без маски» основна увага зосереджувалась на попередженні «антирадянських пропагандистських кампаній українських буржуазних націоналістів, сіоністів, на викриття і дискредитацію конкретних націоналістичних центрів, націоналістичних і уніатських ватажків, реакційного альянсу українського буржуазного націоналізму із сіонізмом і маоїзмом».

Республіканське телебачення випускало цикл передач «Твоя життєва позиція», створило виставу «Втрачений обрій», в яких гостро таврувалися еміграційні настрої серед певної частини осіб єврейської національності, показується духовна трагедія колишніх громадян СРСР, які залишили Батьківщину. Періодично готувалися також передачі, що розкривають антигромадську діяльність екстремістськи налаштованих сектантів [46, арк.25].

Зав. відділу пропаганди і агітації Л. Кравчук у лютому 1980 р. констатував, що Держтелерадіо УРСР накопичений певний досвід роботи з викриття ідеологічних диверсій імперіалістичної пропаганди. Після введення радянських військ в Афганістан «західні радіоголоси» розповідали приховані факти про радянську зовнішню політику. У ці дні республіканське телебачення й радіомовлення у відповідь оперативно підготувало близько 100 виступів робітників, колгоспників, представників інтелігенції, які активно в ефірі підтримували рішення радянського уряду, «викривали неспроможність буржуазної пропаганди».

Аналогічну «наступальну» позицію республіканське телебачення займало і під час підготовки до «Олімпіади-80», що в офіційному дискурсі йменувалось як «провокаційна кампанія адміністрації США, спрямована на зрив Олімпіади» [46, арк.26].

Критерієм успішності таких передач називалась «бойовитість і дієвість роботи з викриття фальсифікаторської діяльності західних ЗМІ та української буржуазної націоналістичної пропаганди щодо Радянської України та участі Української РСР в миролюбній зовнішньополітичній діяльності СРСР».

У цілому, використання ТБ з метою виховання «радянських людей», формування потрібної суспільної свідомості мало перемінний успіх. Глядачі скептично ставились до рапортів про успіхи легкої і харчової промисловості, особливе здивування викликали подібні новини у людей, яка відстояли у черзі за продуктами. Меншою

мірою цей скептицизм поширювався на офіційні версії зарубіжних подій: пересічний глядач рідко перетинав «залізну завісу», західні радіостанції глушилися, а в продаж з-за кордону надходили лише комуністичні газети [32, с.128].

У 1970 році науково-методичний відділ радянського телебачення дійшов висновку, що «телебачення працює з емоційними засобами» і якщо радіо звертається до інтелекту людей, то телебачення привертає увагу менш освічених і пасивних осіб, які зацікавлені у розвагах і задоволенні емоційних потреб». У цьому контексті телебачення мало стати частиною місіонерського проекту з формування «правильних смаків» у «нової радянської людини».

З іншого боку, телебачення виходило з найпростішої схеми «стимул-реакція». Передбачалось, що переглянувши ввечері інсценовані репортажі і переможні рапорти, на ранок радянська людина встає на трудову вахту і включається у соціалістичне змагання за передовий Червоний прапор або за звання «Ударник комуністичної праці». Декларувалось, що повсякденний обов'язок телебачення полягав у тому, щоб «прославити людину праці».

Водночас вразливість телевізійного мовлення (як і радіомовлення) полягала у свободі глядача вийти з-під впливу нецікавої передачі. Ця унікальна особливість вирізняла телебачення з-поміж інших сфер впливу на свідомість, таких як лекції, вистави чи фільми, коли незалежно від інтересу до дійства, необхідно було залишатись у залі чи кінотеатрі. «З телебаченням чи радіо...

можна просто вимкнути і піти грати в доміно», – зауважує Крістін Еванс [47, р.49].

Саме тому в моделі конструювання «радянської людини» вдавалися до кумулятивного ефекту повідомлень ЗМІ. Багаторазове повторення однієї і тієї ж інформації від різних авторитетних джерел інформації (преса, радіо, телебачення), діяло як навіювання на свідомість.

Щоб впровадити у свідомість аудиторії певну інформацію, спонукати людей поділяти якісь судження, думки, оцінки, а потім і здійснення відповідних дій, поряд з навіюванням використовувалось й переконування. Радянська ідеологічна машина виходила з того, що не вся частина аудиторії має достатньо розвинуте логічне мислення, аби досягти потрібних висновків з аргументів, що наводяться. Тому у всіх передачах пропагандистської і контрпропагандистської спрямованості потрібні висновки були акцентовано присутні.

Сприйняття телеглядачем будь-якого об'єкта, явища чи ідеї «вмонтовується» в образ світу (картина світу), який в нього сформований у процесі сімейного виховання, освіти, соціалізації, особистого життєвого досвіду. Саме тому телебачення слід розглядати як одну з ланок всезагального комплексу чинників, що впливали на формування архетипів «радянської людини» у другій половині XX ст.

Під час горбачовської «перебудови» телебачення в Україні відіграло особливо значущу роль в умовах кризи радянської ідентичності та «культурної травми» радянського суспільства.

Джерела та література

1. Крупин В. Сороковой день : повесть в письмах. Наш современник. 1981. № 11. С. 72–117.
2. The Hypodermic Needle Theory. URL: <http://lessonbucket.com/media-in-minutes/the-hypodermic-needle-theory>
3. Мащенко І. Г. Міфи і реалії телерадіоефіру. Київ : Агенство ТРК, 2001. 260 с.
4. Мащенко І. Г. Українське телебачення: штрихи до портрета. Київ : Ай-Пі-Київ, 1995. 296 с.
5. Мащенко І.Г. Хроніка українського радіо і телебачення в контексті світового аудіовізуального процесу. Київ : Україна, 2006. 384 с.
6. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ : Критика, 2010. 656 с.
7. Шумилович Б. Візуалізація утопії: ідея комуністичної праці на радянському кіно та телеекрані у 1959–1960 рр. (приклад Львова). URL: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1173-bohdan-shumylovych-vizualizatsiia-utopii-ideia-komunistychnoi-pratsi-v-radianskomu-kino-ta-teleekrani-u-19591960-rr-pryklad-lvova>
8. Шумилович Б. Українські радянські мюзикли і перекодовування радянського міфа. URL: <http://uamoderna.com/md/shumylovych-media-and-soviet-myth>
9. Roth-Ey K. Moscow Prime Time. How the Soviet Union Built the Media Empire that Lost the Cultural Cold War. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2011. 315 p.
10. McNair Br. Glasnost, Perestroika and the Soviet Media. London and New York, 2006. 201 p.
11. Huxtable S. Remembering a problematic past: TV mystics, perestroika and the 1990s in post-Soviet media and memory. European Journal of Cultural Studies. 2017, Vol. 20(3). P. 307–323.
12. Bönker K. "Dear television workers...". TV consumption and political communication in the late Soviet Union. Cahiers du Monde Russe. 2015. № 56 (2-3). P. 371–400.
13. Bönker K. Talking with the Consumer: Consumer Issues on Soviet Television. Laboratorium. 2016. 8(1). P. 30–57.
14. Mickiewicz E. Split Signals: Television and Politics in the Soviet Union (Communication and Society). Oxford University Press, 1988. 286 p.

15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 4667. Оп. 1. Спр. 30. Довідка директора студії до Міністерства державного контролю СРСР про роботу студії з пропозиціями щодо покращення стану телебачення. 23.01.1957. 16 арк.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2501. Матеріали обкомів КП України, Міністерств і ведомств по вопросам радио и телевидения, информации обкомов КП Украины «О ходе выполнения постановления ЦК КП Украины «О дальнейшем улучшении радиовещания и телевидения в СССР». 13.02.1962 – 11.12.1962. 197 арк.
17. Хрущев и Никсон, 24 июля 1959 г. «Кухонные дебаты». URL: https://www.youtube.com/watch?v=zFsnu6L_QXw
18. ЦДАВО. Ф. 4915. Оп. 1. Спр. 7827. Справки о работе Гостелерадио УССР, представленные в ЦК КП Украины. 30.01.1975 – 01.12.1975. 316 арк.
19. ЦДАГО. Ф.1. Оп. 25 Спр. 2223. Письмо Госкомитета СССР по телевидению и радиовещанию о развитии сети телевидения и радиовещания в Украинской ССР в XI пятилетке. 23.04.1981 – 27.03.1984. 79 арк.
20. Массовая информация в советском промышленном городе. Опыт комплексного социологического исследования / Под ред. Б. А. Грушина, Л. А. О니кова. Москва: Политиздат, 1980. 446 с.
21. Брайант Дж., Томпсон С. Основы воздействия СМИ. Москва, Киев: Вильяме, 2004. 432 с.
22. Gerbner G. Cultivation Analysis: an Overview. Communicator. October-December – 2000. URL: <http://web.asc.upenn.edu/gerbner/Asset.aspx?assetID=459>
23. Інтерв'ю автора з Ларисою Богдановою. 15.11.2017.
24. Інтерв'ю автора з Сергієм Савелієм. 21.12.2017.
25. Масенко Л. Інтернаціоналізм плюс русифікація. Телевізійні стратегії приниження української мови. День. 2013. 25 березня.
26. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0959.
27. Мартинів М. Феномен Львівського телебачення. URL: <https://zbruc.eu/node/74709>.
28. Архангельский Андрей. «Верните деда Панаса, ребёнок не может заснуть!». Факты и комментарии. 1999, 27 октября.
29. Інтерв'ю автора з Христиною Стебельською. 15.11.2017.
30. Інтерв'ю автора з Іваном Мащенком. 09.01.2018.
31. Цалик С. Киев: конспект 70-х : рассказы о повседневной жизни города и горожан. Київ : Варто, 2012. 384 с.
32. Голядкин Н. А. История отечественного и зарубежного телевидения. Москва : Аспект-пресс, 2004. 192 с.
33. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 70 Спр. 2447. Матеріали обкомів КП України, міністерств, ведомств и телестудий по вопросам радио, телевидения. Информация обкомов КП Украины по выполнению постановления ЦК КПСС от 29.01.1960 и ЦК КП Украины от 22.03.1960 «По вопросам улучшения развития радиовещания и телевидения». 17.02.1960 – 31.12.1960. 251 арк.
34. ЦДАВО. Ф. 4667. Оп. 1. Спр. 68. Довідка про роботу Київської студії телебачення по виконанню рішення ЦК КПРС «Про дальший розвиток радянського телебачення», звіт про передачі спектаклів телевізійного театру студії». Грудень 1960. 22 арк.
35. ЦДАВО. Ф. 4915 Оп. 1 Спр. 7739. Директивные указания Государственного комитета СМ УССР по телевидению и радиовещанию областным комитетам по телевидению и радиовещанию. 1974 г. 10 арк.
36. Інтерв'ю автора з Іриною Кутузовою та Ольгою Новіковою. 23.11.2017.
37. Вергеліс О. Україно, згадай про талант... Легендарна ТБ-програма «Сонячні кларнети» колись відкрила сотні самородків. Дзеркало тижня. 2010. 29 грудня.
38. ЦДАВО. Ф. 4667. Оп. 1 Спр. 50. Стенограма доповіді директора студії на республіканському семінарі керівників і працівників телебачення про роботу громадсько-політичної редакції студії. Лютий 1958 р. 21 арк.
39. Інтерв'ю автора з Олександром Косяченком. 21.12.2017.
40. Кузнецов Г. В. Записки лишнего человека (Законодательство, свобода и ответственность журналиста). Телевизионная мозаика: Штрихи к «портрету» отечественного телевидения переходного периода. Москва, 1997. С. 38–50.
41. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0977.
42. Котенко С. Как выключается телевизор. Молодая гвардия. 1969. № 7. С. 260–287.
43. Інтерв'ю автора з Валерієм Ткачуком. 11.01.2018.
44. Dzirkals, Lilita I., Thane Gustafson, A. Ross Johnson/ The Media and Intra-Elite Communication in the USSR. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 1982. URL: <https://www.rand.org/pubs/reports/R2869.html>. <https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reports/2006/R2869.pdf>
45. ЦДАВО. Ф. 4667. Оп. 1. Спр. 51. Довідки, листи до керівних партійних та радянських органів про діяльність студії та окремих редакцій. 27.01.1958 – грудень 1958. 68 арк.
46. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1884. Записки отделов ЦК Компартии Украины, Гостелерадио Украинской ССР по вопросам телевидения и радиовещания. 12.01.1979–28.04.1980. 33 арк.
47. Evans Christine E. Between Truth and Time: From Truth to Time: Soviet Central Television, 1957-1985. A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History. University of California, Berkeley. 2010. URL: http://digitalassets.lib.berkeley.edu/etd/ucb/text/Evans_berkeley_0028E_10467.pdf.